

לעילוי נשמת אחייניתנו הנערה,
 שעלתה השמימה בסערה
 והיא טהורה זכה וברה,
 מיטל לאה ע"ה, בת שרית ויואל היימן יבלח"א,
 נלב"ע בו' בכסלו התשס"ד
 והיא בת יג שנים,
 תנצב"ה

כרמיאל כהן

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

נושא המידות והדעות מהווה אבן יסוד מרכזית בביאוריו של רבי לוי בן גרשום (רלב"ג) למקרא.¹ בדברינו הבאים נעסוק בשתיים מן המידות, הביטחון וההשתדלות, וביחס הראוי בין שתיים אלו. אכן, גם בעיסוקנו נדון, בעיקר, בשלושה אירועים בספר בראשית שבהם נידון נושא זה: ירידת אברהם למצרים, בקשת יוסף משר המשקים, ושליחת האחים מצרימה בשנית על ידי יעקב. כמו כן נראה כיצד מתעמת רלב"ג (לא באופן ישיר) עם גישות אחרות, לכל הפחות בביאור האירועים הנידונים.

א. "אין מצוות ה' יתעלה כי אם להיטיב לאדם לא שימות בסיבתם"

מיום שנבראו שמים וארץ לא הביא הקב"ה רעב בעולם אלא בימי אברהם, ולא בכל הארצות אלא בארץ כנען, לנסותו ולהורידו למצרים, שנאמר: 'ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה' (פרקי דרבי אליעזר פרק כו).

לא עברו עליו על אברהם ימים רבים בארץ כנען מאז שהגיע אליה על פי ציוויו של מקום, 'ויאמר ה' אל אברם לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך' (י"ב, א). עדיין מהדהדת בחלל העולם ברכת ה' לאברהם בעקבות ציווי זה:

1. "השלמות האנושי לא יגיע בשלמות, אם לא בהגיע השלמות במידות ובעיון על השלם שבפנים" (פתיחת רלב"ג לביאור התורה, עמ' 3); "התורה תשתדל להשלים האדם במידות ובעיון" (פרשת יתרו, חלק ג, עמ' 356; וראה מה שכתבנו בהערה 141 שם). כל הציטוטים וההפניות במאמר זה לביאורי רלב"ג לתורה הם על פי מהדורת מעליות, מעלה אדומים, בראשית – תשנ"ג (בעריכת ב' ברנר וא' פריימן); שמות א' – תש"ס (בעריכת ב' ברנר ו' כהן); שמות ב' – תשס"א (בעריכת ב' ברנר ו' כהן); ויקרא א' – תשס"ג (בעריכת ב' ברנר ו' כהן); ויקרא ב' – תשס"ו (בעריכת ב' ברנר ו' כהן). הפניות סתמיות הן לספר בראשית. הציטוטים מביאורי רלב"ג לנביאים וכתובים מתוקנים על פי כתבי יד (כפי שאנו נוהגים בציטוט הביאור להפטרות במהדורתנו, ראה מבוא לבראשית עמ' ט הערה 26).

"ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה" (שם, ב). וזמן לא רב לאחר מכן: "ויהי רעב בארץ וירד אברהם מצרימה לגור שם כי כבד הרעב בארץ" (שם, י).

רעב כבד פוקד את הארץ המובטחת ואברהם אורז שוב את מיטלטליו ויורד למצרים. ניסיון גדול הוא לאברהם, היטיח דברים כלפי מעלה, היתלונן על מר גורלו, היפקפק בהבטחת ה' לא ולא. ללא אומר ודברים יורד אברהם למצרים, ואינו מהרהר אחר מידותיו של הקב"ה.

עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום **ועמד בכולם** להודיע כמה חבתו של אברהם אבינו עליו השלום (אבות פ"ה מ"ג).

ואחד מהניסיונות הוא הרעב בארץ.²

אמנם, רמב"ן בפירושו לתורה ראה את הדברים אחרת. רמב"ן ראה בירידת אברהם למצרים 'מעשה אבות סימן לבנים' – כל אשר עבר אברהם עתיד לעבור על בניו. אולם, לא לשבח דורש רמב"ן את מעשה אברהם:

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בה' שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלהים כח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עון אשר חטא, כי האלהים ברעב יפדנו ממות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום המשפט שמה הרשע והחטא.

שני חטאים מוצא רמב"ן במעשהו של אברהם: האחד – הבאת שרה במכשול עוון מפחד שיהרגוהו; כדי להציל את נפשו, גורם אברהם להחטאת אשתו. השני – הירידה מהארץ. שני החטאים שעליהם מצביע רמב"ן קשורים למידת הביטחון: נקיטת היזמה של אברהם הן בעניין שרה באמירתו 'אחותי היא', הן בירידה למצרים, היא פגם במידת הביטחון. לדעת רמב"ן, היה על אברהם להשליך על ה' יהבו, "כי יש באלהים כח לעזור ולהציל", "כי האלהים ברעב יפדנו ממות".³ חטאים אלה גרמו,

2. ראה למשל: אבות דרבי נתן נ"א פל"ג, ונ"ב פל"ו, מהד' שכטר מז, ב – מח, א והערה ה לנ"א. וראה גם פירוש הרמב"ם לאבות, מהד' ר"י שילת, תשנ"ח, עמ' צא: "העשרה נסיונות אשר נתנסה אברהם אבינו – כולם כתובים... והשני – הרעב אשר מצא בארץ כנען כאשר השתקע בארץ, וכבר יועד לו: 'ואעשך... ואברכך ואגדלה שמך', וזה **נסיון גדול**, והוא אומרו: 'ויהי רעב בארץ' וכו'". כך גם עולה מן הקטע מפרקי דרבי אליעזר שצוטט לעיל. בעניין אברהם שאינו מהרהר אחר מידותיו של הקב"ה, ראה סנהדרין קיא ע"א (ומקבילות): "...אמר לו הקדוש ברוך הוא (למשה): חבל על דאבדין ולא משתכחין! הרי כמה פעמים נגלית על אברהם יצחק ויעקב באל שדי, ולא אמרו לי מה שמך..."

3. מסתבר שבדברים אלו של רמב"ן נובעים מדעתו, שמעלתו הרוחנית של אברהם מחייבת אותו להוסיף ביטחון ולמעט בהשתדלות, ראה פירושו לבראשית כ"ד, לב: "...אי אפשר שיהיה החסידות בביתו של רבי פנחס בן יאיר גדול יותר מביתו של אברהם אבינו, וכאשר חמורו של רבי פנחס בן יאיר איננו צריך להשתמר מן הדברים האסורים לבעליו להאכילו, כל שכן

לדעת רמב"ן, לגזרת הגלות בברית בין הבתרים, בבחינת מעשה אבות סימן לבנים: הגלות של הבנים בארץ מצרים היא עונש על חטאו של האב בירידתו למצרים. אם אכן היה הרעב בארץ כנען ניסיון לאברהם אבינו, הרי שהוא נכשל בו. רלב"ג מתנגד באופן עקרוני לגישה המוצגת בדברי רמב"ן. אדרבה, לדעתו, אחד מן הלקחים החיוביים שרצתה התורה ללמדנו בפרשה זו הוא הצורך בהשתדלות האדם. ואלו דבריו:⁴

התועלת הראשון הוא במידות, והוא החריצות על בקשת ההכרחי לאדם לעמידת גופו מהמזונות וממה שיצדקה להם. הלא תראה שאברם – עם שכבר הבטיחו ה' יתעלה בהצלחת קניינו – התעורר מפני הרעב שהיה בארץ כנען ללכת לארץ מצרים, ולא נמנע מההליכה שם מפני מה שציווהו ה' יתעלה שישב בארץ כנען. כי אין מצוות ה' יתעלה כי אם להיטיב לאדם, לא שימות בסיבתם,⁵ ולזה ידע אברם שרצון ה' יתעלה היה שיסור משם לבקשת הטרף.⁶

גמליו של אברהם אבינו, ואין צריך לזממם, כי לא יאונה לצדיק כל און". לעומת זאת ההדרכה הכללית לכלל האנשים היא אחרת, ראה פירושו לבראשית ו', יט: "...כן הדרך בכל הניסים שבתורה או בנביאים לעשות מה שביד אדם לעשות, והשאר יהיה בידי שמים". וראה גם פירושו לבמדבר י"ג, ב: "הכתוב לא יסמוך בכל מעשיו על הנס, אבל יצוה בנלחמים להחליץ ולהשמר ולארוג, כאשר בא הכתוב במלחמות העי (יהושע ח', ב) שהיתה על פי ה' ובמקומות רבים". בכל אופן, לדעת רלב"ג הצורך בהשתדלות אינו תלוי במצבו הרוחני של האדם, כפי שיפורט להלן בפנים.

4. פרשת לך לך, חלק ב, התועלת הראשון, עמ' 202.
5. עיקרון זה מופיע בדברי רלב"ג במקומות רבים, ראה למשל: פרשת יתרו, חלק ב, התועלת השני, עמ' 320 (והפניות נוספות שכתבנו בהערה 42 שם). נצטט מקום אחד נוסף: בביאורו לאיסור כתובת קעקע (ויקרא י"ט, כח), כתב רלב"ג (ויקרא כרך ב', עמ' 274-273): "וזה היה מנהג הגוים בזמנים הקודמים, לרשום על עצמם רושם העבודה זרה, להורות שהם עבדים לה; והזהירה התורה מעשות זה אפילו לה' יתעלה, שלא לילך בחוקותיהם. עם שהתורה בכללה היא להיטיב לנו, לא להכאיב גופותינו כמו שהיו עושים הסכלים ההם – ולזה אמר: 'כי גם את בנייהם ואת בנותיהם ישרפו באש לאלהיהם' (דברים י"ב, לא); ואולם ה' יתעלה נהג בזאת התורה השלמה מנהג האב עם הבנים, שישתדל להיטיב להם בכל עוז ולשומרם מהפגעים, ולזה אמר במשנה תורה: 'בנים אתם לה' אלהיכם, לא תתגדדו וגו' (דברים י"ד, א)". ראה רמב"ם הלכות שבת פ"ב ה"ג: "...ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר: אשר יעשה אותם האדם וחי בהם – ולא שימות בהם. הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם. ואלו המינים שאומרים שזה חילול שבת ואסור – עליהם הכתוב אומר: וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם" (בעניין מקורה של דרשת הפסוק הראשון שבדברי הרמב"ם, ראה מה שכתבתי במאמרי, 'עוד בענין "וחי בהם' – וגם את שבתותי"', המעין מד, תשס"ד, עמ' 74). וראה מורה הנבוכים מאמר שלישי פרק ל.
6. בהמשך מוסיף רלב"ג טעם נוסף: "ועוד שהכוונה היתה בהליכת אברם לארץ כנען, כדי שיהיה יותר מוכן אל שידבק בו השפע האלהי, וזה לא יתכן עם הרעב וחסרון המזונות, ולזה

ממש להפך מדברי רמב"ן סובר רלב"ג: הבטחת ה' הייתה עלולה לגרום לאברהם להישאר בארץ ולחכות שה' יפדנו ממוות – אך אברהם עמד בניסיון זה, ולא נשאר בארץ, אלא השתדל בעצמו להחיות את נפשו ואת ביתו. אברהם הבין היטב שאין כוונת הקב"ה בציוויו אליו ללכת ארצה כנען, להישאר בה גם בעתות רעב ומצוקה – "אין מצוות ה' יתעלה כי אם להיטיב לאדם, לא שימות בסיבתם". רצון ה' הוא שאברהם "יעבור" על הציוויו וידאג לעצמו.⁷

הציוויו האלוהי הוא כללי: המקום שבו צריך אברהם להיות הוא ארץ כנען, אך הציוויו האלוהי אינו מתייחס לאבני הנגף שעלולות להיות בדרך; אבנים אלו צריך אברהם לסקל בעצמו על פי שיקול דעתו – את הבעיות שיתעוררו חייב אברהם לפתור בעצמו.

עולם ומלואו כמו עוצר מלכת עד כלות הרעב וממתין שישב אברהם לארץ כנען וידבק בו השפע האלוהי ויודיע לכל באי העולם כי ה' הוא האלוהים.

ב. "ולא יסמוך על הנס אף על פי שהוא באופן שתדבק בו השגחת ה' יתעלה מאד"

יוסף בן הזקונים של יעקב נמכר לעבד. העדפתו על ידי אביו, קנאתם של האחים והתנהגותו של יוסף הם שגרמו לרעה הזאת.⁸

היה יותר טוב שילך לו משם אל המקום אשר ימצאו שם המזונות עד שיכלה הרעב". אברהם נצטווה ללכת לארץ כנען כיוון שבארץ זו יהיה יותר מוכן שידבק בו השפע האלוהי. מטרה זו ממילא אינה מתממשת בעתות רעב, כיוון ש"האדם אי אפשר לו שיצייר מושכל, ואפילו ילמדוהו אליו, כל שכן שיתעורר לו מעצמו, בעוד שיש לו כאב או רעב חזק או צמא או חום או קור חזק" (רמב"ם, מורה הנבוכים מאמר שלישי פרק כז). עבודת ה' דורשת כוחות נפש וגוף שאין לאדם אפשרות לגייסם בעת שהוא רעב או כאשר יש לו כאב חזק.

7. גם לעניין החטא הראשון שמצא רמב"ן במעשה אברהם ("שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו") מתנגד רלב"ג; וכך כתב בהמשך (עמ' 202-203): "התועלת השני הוא גם כן במידות, והוא החריצות לקחת עצה בדברים טרם הגעתם, בשיסתכל האדם במה שאפשר שיקרה לו, ותתישב לו העצה בזה האופן, ויהיה בזה נשמר מהרע שאפשר שיקרה לו. ואילו לא הסתכל בזה תחילה – לא יתכן שיגיע לו טוב העצה, לרוב המהירות אשר יצטרך לו בלקיחתה, כי העצה השלמה לא תשלם אם לא יסתכל האדם בה במתון. הלא תראה שאברהם השלם השתדל לקחת עצה קודם שנכנס למצרים, במה שאפשר שיקרה לו שם מהרע מצד יופי אשתו". וראה עוד: פרשת תולדות, חלק ב, התועלת השלישי, עמ' 344, ויבאו הדברים להלן בפנים. וראה גם דברי רבי אברהם בן הרמב"ם המצוטטים להלן בהערה 15.

השאלה אם הכיר רלב"ג את פירוש רמב"ן לתורה אינה מוכרעת; רלב"ג אינו מזכיר את רמב"ן בשום מקום בביאוריו, אך ישנם מקרים שניתן לשער שהוא מתייחס לפירושו על דרך ההסכמה או על דרך המחלוקת (כמו המקרה שלנו), ובכל אופן מידי ספק לא יצאנו. ראה לעת עתה: א' פריימן וב' ברנר, 'פירוש רלב"ג לתורה', מחניים 4, תשנ"ג, עמ' 231.

8. דברים הרבה מלמד אותנו סיפור המכירה והרקע שקדם לו בבית יעקב, לדעת רלב"ג. מהם: "שאינו ראוי לאדם שיטיל קנאה בין בניו לרומם אחד מהם על האחרים, כי יגרום לו בזה

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

לדעת רלב"ג, כבר בדרכו של יוסף למצרים היה ה' עמו – "וישב לאכל לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה" (ל"ז, כה).

להודיע עוצם השגחת ה' יתעלה בטובים, עד שכבר סיבב – כשהביא ההכרח שימכר יוסף להצילו מהמות – סיבב לו שיהיה נמכר לנכבדים נושאי סחורות נכבדות; וסיבב גם כן שימכרוהו לשר נכבד בארץ מצרים, כי העבודה לנכבדים אין בה מהקושי והצער כמו שיש מזה בעבודה לפחותים, וזה מבואר בנפשו.⁹

ומאז הגיע אל מצרים נשא חן בעיני כל סובביו:

וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף וַיְהִי אִישׁ מְצָלִיחַ וַיְהִי בְּבֵית אֲדֹנָיו הַמִּצְרִי. וַיֵּרָא אֲדֹנָיו כִּי ה' אִתּוֹ וְכָל אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה ה' מְצָלִיחַ בְּיָדוֹ. וַיִּמְצָא יוֹסֵף חָן בְּעֵינָיו וַיִּשְׁרֹת אֹתוֹ וַיַּפְקְדֵהוּ עַל בֵּיתוֹ וְכָל יֵשׁ לוֹ נָתַן בְּיָדוֹ (ל"ט, ב-ד).

כך בהיותו בבית פוטיפר, וכך גם בהיותו בבית הסוהר לאחר עלילתה של אשת פוטיפר:

וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף וַיְטַ אֱלֹוֹ חֶסֶד וַיִּתֵּן חָנוּ בְּעֵינָיו שֶׁר בֵּית הַסֹּהֵר. וַיִּתֵּן שֶׁר בֵּית הַסֹּהֵר בְּיָד יוֹסֵף אֶת כָּל הָאֲסִירִים אֲשֶׁר בְּבֵית הַסֹּהֵר וְאֵת כָּל אֲשֶׁר עֹשִׂים שָׁם הוּא הָיָה עֹשֶׂה. אֵין שֶׁר בֵּית הַסֹּהֵר רָאָה אֶת כָּל מְאוּמָה בְּיָדוֹ בְּאֲשֶׁר ה' אִתּוֹ וְאֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה ה' מְצָלִיחַ (שם, כא-כג).

ובהיותו בבית הסוהר אינה ה' ששר המשקים ושר האופים אשר למלך מצרים התגלגלו אף הם למאסר. והכתוב מספר על חלומותיהם של השרים. הראשון היה שר המשקים בחלומו, ויוסף הציע את פתרון החלום. אולם הוא הוסיף:

כִּי אִם זָכַרְתִּי אֶתְךָ כְּאֲשֶׁר יִיטֵב לְךָ וְעָשִׂיתָ נָא עִמָּדִי חֶסֶד וְהִזְכַּרְתִּי אֶל פְּרָעָה וְהוֹצֵאתִנִי מִן הַבֵּית הַזֶּה. כִּי גָבַהּ גִּבְהַתִּי מֵאֶרֶץ הָעֶבְרִים וְגַם פֹּה לֹא עָשִׂיתִי מְאוּמָה כִּי שָׁמוּ אֹתִי בְּבוֹר (מ', יד-טו).

שפלות" (פרשת וישב, חלק א, התועלת הראשון, עמ' 454). ומהם: "שאין ראוי לאדם שיספר לאביו כל מה שישמע מהדברים המגונים מבני הבית, כי בזה תתחדש בבית מריבה וקטטה, ויגרום לעצמו ההפסד" (התועלת השני – שם). ומהם: "שאין ראוי לאדם לספר בפני זולתו מה שיורה על הצלחתו ושפלותו, כי מזה יפעלו הפעלות רב, ותתחדש ביניהם מריבה וקטטה" (התועלת השלישי – שם). כיוון שעשו יעקב ובניו מה שאין ראוי לעשות, סוף שמכרו אחים את אחיהם ונתגלגל הדבר, שירדו אבותינו מצרימה.

9. פרשת וישב, חלק א, התועלת השמיני, עמ' 455. וראה עוד ביאור המילות שם, עמ' 449: "והנה סיבב ה' יתעלה שימכר יוסף לסוחרים נכבדים שהיו נושאים סחורות חמודות, מפני מעלת יוסף"; וראה שם הערה 10 הפניה לבראשית רבה פרשה פד יז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1021. ויש להוסיף: תוספתא ברכות פ"ד הט"ז, מהד' ליברמן עמ' 22-23; מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דויהי בשלח פרשה ה, מהד' הורוויץ-רבינן עמ' 106; מכילתא דרשב"י בשלח י"ד כב, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 63-64; תנחומא (בובר) וישב יד, צג ע"א.

רלב"ג הבין שפסוקים אלו מדגימים את חזרתו של שר המשקים למעמדו הקודם:¹⁰

קיבלתי בפירוש זה הפסוק מהרב אדוני אבי ז"ל, שכבר אמר יוסף אל שר המשקים: הנה תשוב במדרגה הראשונה מהאהבה שהיה אוהבך המלך, עד שאם זכרתי עמך אל פרעה כאשר ייטב לך – ועשית נא עמדי חסד, להוציאני מהמקום הזה אשר אני אסור שם. וזה, שכאשר תזכירני אל פרעה – והוצאתני מהבית הזה. והנה יקל לך לעשות זה, כי אינני איש חמס שיהיה זה סיבה לצאתי מארצי, כי גָּבַב גִּבְתִּי משם, וגם פה לא עשיתי מאומה כי שמו אתי בבור.

מעמדך יחזור להיות כה חשוב כשם שהיה בעבר ('והשיבך על כנך... כמשפט הראשון אשר היית משקה') – אומר יוסף לשר המשקים – שאם תזכירני לפני פרעה יש ביכולתך לגרום לך שאצא לחופשי. ייתכן שהדברים אינם מוצגים – לדעת רלב"ג בשם אביו – כבקשה מפורשת; אך הרמז ברור: יוסף מצפה משר המשקים שידאג לשחרורו.

בדברי חז"ל מצויה ביקורת על מעשהו זה של יוסף; הבקשה משר המשקים – אין הם רואים אותה בעין יפה, אלא רואים בה חיסרון במידת הביטחון בה', ואף סוברים שיוסף נענש על מעשהו זה.¹¹ דברי חז"ל אלו הובאו על ידי רש"י בפירושו לפסוק החותם את פרשת וישב: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחה". מבאר רש"י:

ולא זכר שר המשקים – בו ביום. וישכחהו – לאחר מכן. מפני שתלה בו יוסף בטחונו לזכרו, הוזקק להיות אסור עוד שתי שנים, שנאמר (תהילים מ', ה'): 'אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו ולא פנה אל רהבים', ולא בטח על מצרים הקרוים רהב.¹²

יוסף היה צריך להמתין עד שיעלה רצון לפני ה' לשחררו מכלאו. אולם מכיוון שיוסף לא שם ה' מבטחו אלא פנה אל רהבים, נענש שנתארך מאסרו בשנתיים ימים.¹³

10. פרשת וישב, חלק ג, ביאור המילות שם, עמ' 469.

11. ראה: בראשית רבה פרשה פט ב-ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1088-1089.

12. ראה: ישעיהו ל', ז – "ומצרים הבל וריק יעזרו לכן קראתי לזאת רהב הם שבת"; תהילים פ"ז, ד – "אזכיר רהב ובבל לידעי הנה פלשת וצור עם כוש זה ילד שם" (ובמפרשים שם).

13. ראה גם התרגום המיוחס ליונתן לבראשית מ', יד: "שבק יוסף ית רוחצניה דלעיל, ונקט רוחצניה דבר נש, ואמר לרב מזוגיא..." (= עזב יוסף את בטחונו שלמעלה, ושם בטחונו באדם, ואמר לשר המשקים...); מ', כג: "ובגין דשבק יוסף חסדא דלעיל ואתרחץ ברב מזוגיא בבשר עביר, בגין כן לא אידכר רב מזוגיא ית יוסף ואנשייה עד זמן די מטא קיצא מן קדם ה' למתפרקא" (= ומשום שעזב יוסף חסד שלמעלה ובטח בשר המשקים בבשר עובר, בגלל זה לא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו עד עת שהגיע הקץ מאת ה' להיגאל). ותרגום ירושלמי שם: "שבק יוסף חסדא דלעיל בחסדא דלרע וחסדא דלני יתיה מבייתיה דאבוי, ואתרחץ ברב מזוגיא בבשר עביר ובשר טעם כסא דמותא, ולא אידכר כתבא דכתיב ומפרש: ליט יהוי גברא די יתרחץ בבשרא, וישוי בישראל רחצוהי, וברין יהוי גברא די יתרחץ בשם מימריה דה' ויהי מימריה דה' רוחצניה, מן בגין כן לא אדכר רב מזוגיא ית יוסף ואנשי יתיה

לא כך ראה את הדברים רלב"ג, וכך כתב:¹⁴

ראוי לאדם להשתדל בכל עוז להינצל מהרע אשר הוא בו, בכל הסיבות אשר אפשר לו שיעָזר בהם; ולא יסמוך על הנס, אף על פי שהוא באופן שתדבק בו השגחת ה' יתעלה מאד. הלא תראה כי יוסף – עם היות השגחת ה' יתעלה דבקה בו בזה האופן הנפלא – חילה פני שר המשקים שיזכרוהו אל פרעה להוציא אותו מן הבור.¹⁵

אף על פי שיודע יוסף שכל אשר הוא עושה ה' מצליח, והוא נושא חן בעיני כל רואיו כתוצאה מהשגחת ה' אשר דבקה בו, אין הוא פוטר את עצמו מלנקוט אמצעים ארציים להצלתו.

רלב"ג היה מודע כמובן לדברי חז"ל, ואף רמז לכך שדבריו אמורים בניגוד אליהם; כך כתב בפרשת מקץ:¹⁶

וראוי שלא יעֲלם ממנו, שיוסף לא שם בשר זרועו¹⁷ במה שאמר אל שר המשקים, אך ראה כי מִזְכִּירוֹתוֹ אותו לפרעה יגיע לו טוב, כמו שהיה הענין בסוף. וסיבב ה' יתעלה שלא זָכְרוּ שר המשקים עד בוא העת שהיה יותר נאות ליוסף. והנה תמצא שכל

עד זמן דמטא קציה למתפרקא" (= עזב יוסף חסד שלמעלה בחסד שלמטה וחסד שליוה אותו מבית אביו, ובטח בשר המשקים בבשר עובר ובשר שטעם כוס המוות, ולא זכר מקרא שכתוב ומפורש [ירמיהו י"ז, ה, ז; מילולית:]: ארור יהיה הגבר אשר יבטח בבשר, וישים בשר מבטחו, וברוך יהיה הגבר אשר יבטח בשם מאמרו של ה', ויהיה מאמרו של ה' מבטחו, בגלל זה לא זכר שר המשקים את יוסף ושכח אותו עד עת שהגיע קצו להיגאל).

14. פרשת וישב, חלק ג, התועלת השביעי, עמ' 472.

15. בהערה 25 שם הוצע כמקור אפשרי לדברי רלב"ג: בראשית רבה פרשה פט ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1090: "ולמה ניתוסף לו ב' שנים? כדי שיחלום פרעה חלום ויתגדל על ידי חלום". אכן, יש להוסיף שדברי רלב"ג בקטע זה וכן בקטע מפרשת מקץ שנצטט בהמשך הדברים דומים מאוד לפירושו של רב שמואל בן חפני שהובא בדברי רבי אברהם בן הרמב"ם (בראשית מ', טו, מהד' ויזנברג עמ' קנב-קנד) שכתב ביחס ליוסף: "אפשר שלא תהיה עליו גנות בזה, שהרי אם יהיה בטחונו של המאמין שלם בלבו לא יגרע מבטחונו אם ישתמש בסיבות הרגילות, ויעקב ע"ה כבר נשתמש במנחה להינצל מן עשו, ויצחק נשתמש באמירתו על רבקה 'אחתי הוּא' להינצל מן אבימלך ועמו, וכזה אברהם על שרה, ואין בזה על אחד מהם גנות. ומה שנתאחר (יוסף) לצאת ושכח אותו שר המשקים שתי שנים הוא (שהמתין) עד שהגיע זמן אשר מתיר אסורים קצב בו את יציאתו, כמו שאמר בזה בתהילים (ק"ה, יט-כ): 'עד עת בא דברו' וג' 'שלח מלך ויתירהו' וג'. והיתה יציאתו בזמן שהיה לפרעה צורך בו, שעל ידי זה יצא להיות שר נכבד קרוב למדרגת המלך, היפך יציאתו על ידי המלצתו (של שר המשקים) בעדו. ביאר זה בן חפני ז"ל". וראה הערה 45 שם. דברים אלו לא השתמרו במה ששרד מפירושי הגאון, והועתקו מדברי רבי אברהם בן הרמב"ם אל פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהד' גרינבאום עמ' צד, וראה שם הערות 71-72. וראה להלן, הערה 18.

16. סוף חלק א (לאחר התועלות), עמ' 484.

17. ראה ירמיהו י"ז, ה: "כה אמר ה' ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו ומן ה' יסור לבו".

התלאות אשר מצאוהו מעת הפְּקֻדוֹ, כולם היו כלי אל שיגיע לזאת הממשלה, וזה מבואר במעט עיין.¹⁸

שְׁכַחַת שר המשקים את יוסף וההתעכבות שנתיים בבית הסוהר, אינן עונש ליוסף, אלא אדרבה דחייה אלוהית "עד בוא העת שהיה יותר נאות ליוסף". התכנון האלוהי מראש ועד סוף היה שיוסף יגיע למלכות, ואף ההתעכבות נובעת מהרצון האלוהי לממש את התכנית בצורה הנאותה. רק לאחר שנתיים ימים הגיעה העת הנאותה, אך מימוש ההזדמנות בעת ההיא התאפשרה כתוצאה מבקשתו של יוסף משר המשקים להזכירו לפרעה. מעשהו זה של יוסף המתין כשנתיים ימים עד בוא העת הראויה לקצירת פירותיו.

לא סיפור על חטא ועונשו לפנינו, אלא אדרבה מעשה נכון של יוסף אשר השתלב בתכנית האלוהית. לא רק שאין לנו, לדעת רלב"ג, לבקר את מעשהו זה של יוסף, אלא אף ראוי לנו ללמוד ממנו.

עיקרון חשוב שעלה בדברי רלב"ג ביחס ליוסף הוא שמעלתו הרוחנית של האדם ומידת דבקותו בה אינה משנה דבר ביחס לצורך בהשתדלות. גם אדם שלם, הזוכה להשגחת ה', אינו יכול לפטור את עצמו מהשתדלות.

עיקרון זה מעלה רלב"ג גם במקומות נוספים בספר בראשית, ונעיר על חמישה מהם בקצרה:

א. בעניין תיבת נח, כותב רלב"ג:¹⁹

כבר הועילתנו התורה – במה שסיפרה מהציווי שצָוָה נח בעשיית התיבה בזה האופן השלם בדרך שִׁשְׁלָם בה השמירה, ובהכנסת המזונות בה שסיפיקו לו בהיותו בתיבה – תועלת נפלאה; והוא, **שגם האיש הצדיק אשר הוא מושגח מה' יתעלה, אין ראוי שיתרשל מפני זה מהכנת הטרף לביתו ומהתנהג במנהג הטוב אשר יְשַׁלֵּם בו בריאות**

18. ראה לעיל הערה 15; וראה עוד לקח טוב סוף פרשת וישב, מהד' בובר קב, ע"א: "ולא זכר שר המשקים. שמא תאמר מרצונו לא זכר, ת"ל וישכחהו, בעל כורחו, מלמד שבכל יום ויום היה מתנה תנאים לזוכרו, והמלאך בא והפכו, קושר קשרים לזוכרו, והמלאך בא והתירן, א"ל הקב"ה אע"פ שאתה שכחת אני לא שכחתי, אלא 'קץ שם לחשך ולכל תכלית הוא חוקר' (איוב כ"ח, ג), 'עד עת בא דברו אמרת ה' צרפתהו' (תהילים ק"ה, יט), לכך נאמר 'ויהי מקץ שנתיים ימים' (מקור הדברים בבראשית רבה פרשה פח ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1085). וראה גם פירוש רבי אברהם בן הרמב"ם, בראשית מ', כג, מהד' ויזנברג עמ' קנד: "ולאבן חפני ז"ל (נראה) בזה שהוא ביאור כי הזנחת (שר המשקים) מלהזכירו אל פרעה אינה התרשלות ממנו והעלמת עין ממה שהיה מחויב בו כמו שנאמר ביואש עם זכריה (דה"ב כ"ד, כב): 'ולא זכר יואש המלך החסד', אלא על ידי שכחה שאירעה לו ברצון אלהי. וזה הוא הפירוש האמתי". גם דברים אלו הועתקו לפירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהד' גרינבאום עמ' צד, וראה שם הערה 73.

19. פרשת נח, חלק א, התועלת הרביעי, עמ' 169.

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

הגוף כפי הראוי, בשיחשוב שה' יתעלה ימציא לו מזונו ובריאותו; וכל שכן ששאר האנשים אין ראוי שיתרשלו בזה.

ב. בטרם הפיכת סדום ועמורה, ציווה המלאך את לוט: "המלט על נפשך אל תביט אחריו ואל תעמד בכל הככר ההרה המלט פן תספה" (בראשית י"ט, יז); כותב רלב"ג:²⁰

אין ראוי לאדם שימנע מהשתדל בשמירתו מפני השגחת ה' יתעלה בו, אבל ראוי שישתדל בזה בחריצות נפלא. כי ה' יתעלה יסבב בהצלחתו, עם מה שיעזור הוא בעצמו מטוב ההשתדלות להצלחתו.

ג. בעת הרעב שהיה בימי יצחק, "וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה" (בראשית כ"ו, א); כותב רלב"ג:²¹

אין ראוי לאדם שיתרשל מבקשת הטרף, ואף על פי שהוא באופן מן השלמות שתדבק בו השגחת ה' יתעלה. הלא תראה שיצחק, עם היותו נביא, התעורר בבוא הרעב בארצו ללכת באשר ימצא לחם חוקו, עם ידיעתו שהארץ ההיא היא נבחרת אל שידבק בה השפע האלהי.

ד. גם ביחס להמשך הסיפור: "וישאלו אנשי המקום לאשתו ויאמר אחתי הוא כי ירא לאמר אשתי פן יהרגני אנשי המקום על רבקה כי טובת מראה היא" (בראשית כ"ו, ז); כותב רלב"ג:²²

אין ראוי לאדם לסמוך על הנס, אף על פי שהוא דבק בה' יתעלה באופן שתדבק בו ההשגחה האלהית. ולזה תמצא כי כאשר הוכרח יצחק ללכת בארץ השטופים בזימה, ונתיירא פן יהרגוהו על דבר אשתו כי טובת מראה היא, אמר עליה שהיא אחותו, כמו שעשה אברהם משרה.

ה. ובסוף פרשת ויצא, כותב רלב"ג:²³

ראוי לאדם שישתדל בהגעת התכלית שיכוין אליו באופן היותר שלם, ואף על פי שהוא בטוח שיעזר בה מה' יתעלה. ולזה תראה שיעקב כיין שיהיה נוסעו בעת שהיה לבן גוזז צאנו שהיה רחוק ממנו דרך שלושת ימים, כדי שיתרחק משם קודם שירגיש לבן בזה, ויצא מהארץ אשר היה ללבן בה ממשלה על יעקב. וזה, שה' יתעלה, אף על פי שהוא יבטיח שיעזור בדבר-מה, הנה ירצה שישתדל האדם בהגעת הדבר ההוא בסיבות הנאותות. ולזאת הסיבה אמר לשמואל: 'עגלת בקר תקח בידך וגו'' (שמ"א ט"ז, ב), ולא אמר לו: אל תירא כי אני אצילך מכף שאול, כי אתה הולך בשליחותי. ובכמו זה רצה שיעזור יעקב במקלות באופן ההוא, ואף על פי שכבר הבטיחו ה'

20. פרשת וירא, חלק א, התועלת העשרים ושניים, עמ' 274.

21. פרשת תולדות, חלק ב, התועלת הראשון, עמ' 343.

22. שם, התועלת השלישי, עמ' 344.

23. פרשת ויצא, חלק ב, התועלת השלושים וארבעה, עמ' 400.

יתעלה שיהיו כל העתודים העולים על הצאן עקודים נקודים וברודים. ובכמו זה
מִצָּאוּ רַבִּים בַּתּוֹרָה וּבַדְבָרִי הַנְּבִיאִים.²⁴

ג. "אין ראוי לאדם, כשיירא מדבר רע, שישען על התפילה לה' יתעלה לבד"

לאחר שאזל האוכל שקנו אחי יוסף במצרים, הם מתכוננים למסע נוסף מצרימה.
לפני יציאתם אומר להם יעקב אביהם:

אִם כֵּן אֶפּוֹא זֹאת עָשׂוּ קַחוּ מִזֶּמֶרֶת הָאָרֶץ בְּקִלְיָכֶם וְהוֹרִידוּ לְאִישׁ מִנְחָה מֵעֵט צֹרִי
וּמֵעֵט דְּבֶשׂ נְכָאת וְלֹט בְּטָנִים וְשִׁקְדִים. וְכֶסֶף מִשְׁנֶה קָחוּ בְיָדְכֶם וְאֶת הַכֶּסֶף הַמוֹשֵׁב
בְּפִי אֶמְתַּחֲתִיכֶם תְּשִׁיבוּ בְיָדְכֶם אוֹלִי מִשְׁנֶה הוּא. וְאֶת אֲחִיכֶם קָחוּ וְקוּמוּ שׁוּבוּ אֶל
הָאִישׁ. וְאֵל שְׂדֵי יִתֵּן לָכֶם רַחֲמִים לִפְנֵי הָאִישׁ וְשַׁלַּח לָכֶם אֶת אֲחִיכֶם אַחֵר וְאֶת בְּנֵימִין
וְאֶנִּי כֹאשֶׁר שְׁכַלְתִּי שְׁכַלְתִּי

כותב רלב"ג:²⁵

אין ראוי לאדם כשיירא מדבר רע שישען על התפילה לה' יתעלה לבד, אבל ראוי
שישתדל בכל הסיבות שאפשר בהצלחתו, ויחבר אל זה התפילה לה' יתעלה. כי ה'
יתעלה כשיעזור לדבקים בו וישגיח בהם, ירצה שיחברו אל זה הסיבות הנאותות...
ולזאת הסיבה תמצא בזה המקום, שאחר שלקח יעקב עצה לפייס האדון לפי מה
שראוי, התפלל לה' יתעלה שיתן להם רחמים לפני האיש. ובכלל אם ישען השלם על
התפילה לה' יתעלה לבד, יקרה בזה מן ההפסד מה שלא יֵעָלֶם; עם שכבר יביא זה
למיעוט האמונה בה' יתעלה כשלא יבואו לְשֵׁלֶם ההוא מבוקשיו, אשר הוא סיבת

24. ראה שם הערה 95. נעיר על שני מקומות נוספים בנביאים: א. בביאורו לספר שופטים כותב
רלב"ג ביחס לגדעון (בחלק התועלות, המופיעות באמצע פרק י', התועלת האחד עשר): "מי
שהוא נעזר בה' בדברמה, אין ראוי מפני זה שישען על הנס, ויקצר מפני זה מהמצאי הסבות
אשר יביאוהו אל התכלית ההוא. הלא תראה כי גדעון, עם היותו מובטח שינצח אויביו,
השתדל בהמצאת כל הסבות שיתכן שישלם בהם לו זה עם העם המעטי שהיה עמו. ולזה בא
עליהם בלילה, בעודם שקועים בשינה, והוא אחר שליש הלילה, עם שלש מאות שופרות,
וסבב שלא נראו לבני המחנה הלפידים עד אשר החלו לתקוע התקיעות החזקות המבהילות,
ותכף ישברו הכדים ונראו הלפידים, והיה זה סבה חזקה להבהיל מאד בני המחנה ולהחרידם.
עם שהם שמעו עם זה קול מרעיד אותם מאד מאד, והוא מה שהיו אומרים: 'חרב לה'
ולגדעון', והיה זה סבה אל שחשב כל אחד מהם שיהיה שונאו האיש הנמצא אצלו, ולזה
היתה חרב איש באחיו". ב. בביאורו לספר שמואל כותב רלב"ג ביחס לסיפור דוד וגלית
(בחלק התועלות, המופיעות לאחר פרק א' בשמואל ב', התועלת העשרים ושישה): "עם
הבטחון בה' יתעלה, ראוי לעשות מה שאפשר שיגיע בו התכלית המכוון ביותר שלם
שאפשר. ולזה תמצא שהשתדל שאול שילבש דוד כלי המלחמה באופן ראוי להלחם עמו; וגם
דוד הסכים בזה עד שראה שלא יועילו לו כי לא נסה ללכת באלה, וההשתמשות באותם
הכלים יצטרך להרגל, ולזה לקח דוד מה שנסה ללכת בו; עם שיתכן לו בו יותר להכות את
גלית מרחוק; עם שכבר שם בה' מבטחו שיהיה לו לעזר בהכאת גלית".

25. פרשת מקץ, חלק ב, התועלת השישה עשר, עמ' 505-506.

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

העדר הגעתם. ולזה אמרו רבותינו ז"ל: 'למען יברך ה' אלהיך' – יכול יושב ובטל, תלמוד לומר: 'בכל אשר תעשה'.

יעקב מתפלל לה' שיינתן לבניו רחמים לפני האיש, אך הוא אינו מסתפק בתפילה אלא משתדל ליצור את הנסיבות המתאימות להצלחת בניו. היזמה שהוא נוקט היא מתן מנחה לאיש על מנת לפייסו.

בפעולתו זו מלמדנו יעקב שהתפילה אינה מספקת והאדם צריך להשתדל בעצמו לממש את רצונו. רלב"ג מדגיש שאין זו רק עצה טובה, אלא יש בדבר גם הצלה מבעיות אמונה שעלולות להיגרם לאדם שרק התפלל וציפה לישועת ה'. אמונתו של אדם זה עלולה להתערער אם לא ייעשה רצונו. לעומתו, אדם שפעל בכוחותיו נוסף על תפילתו, גם אם לא יתמלאו כל משאלותיו מסתבר שיתלה את האשם בעצמו. בגישתו זו, הולך רלב"ג בעקבות חז"ל אשר דרשו את הפסוק "וברך ה' אלהיך בכל אשר תעשה" (דברים ט"ו, יח), כך:²⁶

וברך ה' אלהיך – יכול בטל? תלמוד לומר: בכל אשר תעשה.²⁷

ברכת ה' אינה חלה על אדם שיושב ובטל, אלא רק על אדם שעושה.²⁸

26. ספרי דברים פסקא קכג, מהד' פינקלשטיין עמ' 181.

27. בדברי רלב"ג, שציטטנו לעיל, יש צירוף של שני פסוקים: "למען יברך ה' אלהיך בכל מעשה ידך אשר תעשה" (דברים י"ד, כט); "וברך ה' אלהיך בכל אשר תעשה" (שם ט"ו, יח). וראה בביאור רלב"ג לפרשת נח עמ' 170 הערה 126 שנוסח זה של הדברים מופיע במקומות נוספים בדברי רלב"ג, וראה במקורות שהובאו שם בהערה. אכן, יש להוסיף שבסוף פרשת ראה התועלת העשירי כתב רלב"ג: "אין ראוי לאדם שיעמוד בטל מפני שומרו מצוות התורה ויסמוך שה' יתעלה יתן לו צרכיו, כי זה ממה שיביאהו אל החסרון, ואולי יביא עם זה אל מיעוט האמונה בה' יתעלה. ולזה אמר וברך ה' אלהיך בכל אשר תעשה, להעיר על שהוא צריך למתבונן בה' יתעלה שלא ישב בטל, אבל יעשה מעשים להביא אליו הברכה, וה' יתעלה יביאה לו אז בכל אשר יעשה". ומשמע שגם בפני רלב"ג עמד המדרש ביחס לדברים ט"ו, יח, ואם כן, צירוף שני הפסוקים נובע מציטוט מן הזיכרון.

28. את עיקרי הדברים במאמר זה אמרתי בשיעור שהתקיים במעלה אדומים (והוקדש לעילוי נשמתה של אחייניתנו מיטל לאה ע"ה) בשבת פרשת מקץ תשס"ד, שהייתה גם שבת 'זאת חנוכה'. לאור ימי החנוכה הצעתי לקשור גישה זו של השתדלות הקודמת לתפילה לדברי הזוהר שהובאו בט"ז בתחילת הלכות חנוכה (אורח חיים, סימן תרע) כבסיס לתירוץ קושייתו המפורסמת של מרן הבית יוסף. ואלו דברי הט"ז: "בטור הביא: לשנה האחרת קבעום ח' ימים טובים. הקשה בית יוסף: למה קבעו ח' ימים? כיון דבשמן שבפך היה בו כדי להדליק ליל א', נמצא שלא נעשה נס אלא לז' ימים. ותירץ ג' תירוצים, עיין שם... ולי נראה לתרץ דלמפרע אנו רואין שגם בלילה הראשונה היה נס, דמצינו בספר הזוהר על פסוק 'מה יש לך בבית', שאין הוא יתעלה עושה נס ליתן ברכה אלא במה שיש כבר בעולם, ואפילו הוא דבר מועט, אז הוא יתעלה נותן ברכה להרבות המעט, מה שאין כן בדבר ריקן אין שייך בו ברכה לעשות בריה חדשה. על כן נוחא כאן, דאילו נדלק כל מה שהיה בלילה הראשון לא היה מקום לנס לחול על שום דבר, אלא ודאי דגם בלילה הראשון נשתייר ממה שהיה ראוי לה,

אכן, חשוב לומר שרלב"ג הדגיש בדבריו: "ראוי שישתדל בכל הסיבות שאפשר בהצלחתו, ויחבר אל זה התפילה לה' יתעלה". כפי שראינו, רלב"ג מייחס חשיבות רבה מאוד להשתדלות, אך אין זה על חשבון התפילה.

ד. "יהיה תמיד בה' מבטחך עם כל מה שתישיר מהסיבות להגעת דרושך"

ההשתדלות אינה מהווה גם תחליף לביטחון בה'. השתדלות שהיא תחליף אינה רצויה.

כך כתב רלב"ג בביאורו למשלי²⁹:

אין ראוי לאדם שיבטח – בדברים אשר ירצה להשיגם – בבינתו, ובסיבות אשר המציא להגיעו אליהם, אך ישים מבטחו בה' יתעלה לבד, ויעזר עם זה בסיבות המביאות הדבר ההוא.

וכעין זה כתב במקום נוסף שם, ביחס לפסוק "להיות בה' מבטחך הודעתך היום אף אתה" (משלי כ"ב, יט):

...הודעתך היום שלא תשען על חכמתך ובינתך, אך יהיה תמיד בה' מבטחך עם כל מה שתישיר מהסיבות להגעת דרושך, כמו שנזכר במה שקדם. כי לשוא יוקדמו הסיבות אם מאת ה' לא נהיה הדבר.³⁰

נדגים מקרה שבו ההשתדלות הייתה במקום ביטחון בה':

ויעל בעשא מלך ישדאל על יהודה ויבן את הרמה לבלתי תת יצא ויבא לאסא מלך יהודה. ויקח אסא את כל הכסף והזהב הנותרים באוצרות בית ה' ואת אוצרות בית

וממנה נשתייר, ועל אותו השיור באה הברכה שנעשה שם נס להרבות אותו. ואם כן ראינו שגם בלילה הראשונה נעשה נס". ברכת ה' אינה חלה אלא "במה דאית ביה ממשא ולא איהו ריקניא" (זוהר, פרשת לך לך, פח, א), והדברים אמורים הן ביחס לשמן ושאר חפצים הן ביחס למעשי בני אדם [אכן, בעניין יישום העיקרון של הזוהר בנס חנוכה, ראה אגרות הרא"ה ח"ג אגרת תשצז (עמ' עה), ותשובת הרצ"ה קוק, צמח צבי אגרת נו (עמ' קמג)]. הרעיון המובא בזוהר מובא גם בדברי רמב"ן בביאורו לשמות כ"ה, כד בעניין השולחן שבמשכן: "זה סוד השולחן, כי ברכת השם מעת היות העולם לא נברא יש מאין, אבל עולם כמנהגו נוהג, דכתיב: 'וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד'. אבל כאשר יהיה שם שורש דבר תחול עליו הברכה ותוסיף בו, כאשר אמר אלישע: 'הגידי לי מה יש לך בבית', וחלה הברכה על אסוך שמן ומילאה כל הכלים; ובאליהו: 'כד הקמח לא כלתה וצפחת השמן לא חסר'. וכן השולחן בלחם הפנים, בו תחול הברכה, וממנו יבוא השובע לכל ישראל. ולכך אמרו: 'כל כהן שמגיעו כפול אוכל ושבוע'".

29. התועלות שאחרי פרק ו, התועלת השני.

30. מלבד העניין העקרוני שבהכרח לבטוח בה' לצד ההשתדלות האנושית, יש גם בכוחו של הביטחון בה' "לפצות" על השתדלות לא מתאימה; כך כתב רלב"ג בביאורו לפסוק "משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו" (משלי ט"ז, כ): "ומי ששם מבטחו עם זה בה', לא במה שהכין מהסיבות, אשריו; כי ה' יתעלה ימציא לו חפציו ואף אם שגג בהכנת הסיבות".

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

מלך [המלך קרי] ויתנם ביד עבדיו וישלחם המלך אסא אל בן הדד בן טברמן בן חזיון
מלך ארם הישב בדמשק לאמר. ברית ביני ובינך בין אבי ובין אביך הנה שלחתי לך
שחד כסף וזהב לך הפרה את בריתך את בעשא מלך ישראל ויתעלה מעלי
(מל"א ט"ו, יז-יט).

על מעשה זה של אסא כתב רלב"ג בביאורו שם:

...מה שעשה אסא על דבר בניית הרמה סיבב גם כן החלק המלכות; כי כבר החל
המלכות לשוב לו קודם זה, כמו שזכרנו, ובעבור זה החטא נשארה המלכות נחלקת
כמבראשונה. והנה זה החטא היה ששם בשר זרועו, במה ששלח אל בן הדד מלך
ארם, ולא בטח בה' אשר הפיל מחנה הכושיים לפניו. ואחשוב שלזאת הסבה חלה
את רגליו לעת זקנתו, כי הוא שלח זה אל בן הדד כאילו לא היו לו רגלים ללכת
במלחמה, ולזה סיבב ה' יתעלה שחלש כח רגליו לעת זקנתו.

וכן כתב רלב"ג בחלק התועלות שם (המופיעות באמצע פרק כ"ב, התועלת הארבעה
עשר):

אין ראוי לאדם שישים בשר זרועו, אבל ראוי שישים בה' מבטחו; כל שכן כשמצא
עצמו נעזר בו יתעלה. ולזה תמצא, שנענש אסא בשם בשר זרועו, בשלח אל בן
הדד מלך ארם כסף וזהב שיפר בריתו את בעשא מלך ישראל כדי שיסור מעליו, כמו
שנזכר בספר דברי הימים. ולזאת הסבה גם כן ידמה שחלה את רגליו, כמו שביארנו.

לכאורה כאן כותב רלב"ג ההפך מכל המקורות שציטטנו לעיל, שכיוון שאסא "מצא
עצמו נעזר בו יתעלה", ההשתדלות שעשה בפנייתו למלך ארם הייתה פסולה, והיה
עליו לבטוח בה'.

אולם מסתבר שכוונת רלב"ג בביטוי שאסא "שם בשר זרועו" היא גם להמשך
הפסוק בירמיהו (י"ז, ה): "ומן ה' יסור לבו";³¹ כלומר, אסא בטח אך ורק בהשתדלותו
והסיר ביטחונו מה' לגמרי, וזה ודאי שאסור, ולכן נענש. לא זו אף זו, ההישענות על
מלך ארם בנסיבות המתוארות מעידה על חוסר הישענותו של אסא על ה'. נתינת
"כל הכסף והזהב הנותרים באוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך" למלך ארם היא

31. ביחס לפסוק זה כתב רבי אברהם בן הרמב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' ששון עמ' פ):
"...ואעתיק כאן דברי אבא מרי זצ"ל, כי לולא המלים 'יסור לבו', היו כלולים (בקללה) זו רוב
בני האדם ואפילו כמעט כולם, כי הבן בוטח על אביו והאשה על בעלה והשותף על שותפו
וכדומה, ואילו הקללה (נוגעת) אך ורק למי שמצמצם בטחונו על בלעדי ה' יתעלה, ולא למי
שבוטח בפנימיותו בה' יתעלה ורק נעזר בבני אדם או משתמש באמצעים רגילים". אכן מלבד
העניין העקרוני מבאר רלב"ג גם תועלת נוספת לביטחון בה' ולא באדם; כך כתב בביאורו
לספר משלי ביחס לפסוק "רב אדם יקרא איש חסדו ואיש אמונים מי ימצא" (משלי כ', ו):
"...והנה יקשה למצוא באלו שקבלו החסד איש אמונים שיתעורר להשיב גמול לאשר גמל
אותו חסד, אך יתנכר אליו כאילו לא קבל טובה ממנו. ולזה אין ראוי לאדם שישים בשר
זרועו אך יבטח בה' יתעלה".

מעשה המעיד על ייאוש, על תליית כל יהבו במעשה זה, ועל מחשבה שאין פתרון אחר (בלשונו של רלב"ג: "כי הוא שלח זה אל בן הדד כאילו לא היו לו רגלים ללכת במלחמה"). ההישענות על מלך ארם הייתה תחליף להישענות על ה'. אילו בטח בה' היה יוצא למלחמה מתוך ביטחון בה' "אשר הפיל מחנה הכושיים לפניו". הסבר זה עולה מנבואתו המפורשת של הנביא חנני לאסא:

וּבַעַת הַהִיא בָּא חֲנָנִי הָרָאָה אֶל אֲסָא מֶלֶךְ יְהוּדָה וַיֹּאמֶר אֵלָיו בְּהִשָּׁעֲנֶךָ עַל מֶלֶךְ אֲרָם וְלֹא נִשְׁעֲנֶתָ עַל ה' אֱלֹהֶיךָ עַל כֵּן נִמְלֹט חֵיל מֶלֶךְ אֲרָם מִיָּדְךָ. הֲלֹא הַכּוּשִׁים וְהַלּוּבִים הָיוּ לְחֵיל לָרֶב לָרֶכֶב וּלְפָרָשִׁים לְהִרְבָּה מְאֹד וּבְהִשָּׁעֲנֶךָ עַל ה' נִתְּנָם בְּיָדְךָ. כִּי ה' עֲיָנִיו מִשְׁטָטוֹת בְּכָל הָאָרֶץ לְהִתְחַזֵּק עִם לְבָבָם שָׁלֹם אֵלָיו נִסְפָּלֶתָ עַל זֹאת כִּי מַעֲתָה יֵשׁ עִמָּךְ מִלְחָמוֹת (דה"ב ט"ז, ז-ט).

כך כתב רלב"ג שם בביאורו לפסוק ז:³²

בהשענך על מלך ארם וגו'. רוצה לומר כי אלו לא היה נשען על מלך ארם שהיתה ידו עם בעשא, והיה נשען על ה' יתעלה להלחם עם מלך ארם ועם בעשא הקמים עליו, היה נותן חיל מלך ארם בידו, כמו שנתן ה' יתעלה בידו חיל הכושיים והלובים שהיו יותר רבים מזה.

וכן כתב בחלק התועלות שם (המופיעות בסוף הספר, התועלת החמישי):

הבוטח בה' ישובג,³³ ואשר לא יבטח בו וישים בשר זרועו לא די שלא יתחזק אבל יחלש. ולזה סיפר כי כאשר שם אסא בשר זרועו ולא בטח בה', אך בטח במלך ארם, מנע ממנו הטוב, והוא נצוחו חיל ארם, כי לולא זה היה נופל בידו כמו שנפלו הכושיים והלובים. ולזאת הסבה גם כן נמנעה ממנו הרפואה כאשר חלה את רגליו מפני שלא דרש את ה' כי אם ברופאים... וסיפר גם כן לזאת הסבה כי מפני התחתן יהושפט עם אחאב, להוסיף לו חוזק, פרץ ה' יתעלה מעשיו, וגרם זה לאבדן בניו עד שלא נשאר לביתו כי אם נער קטן יונק והוא יואש...

הבדל גדול יש בין מעשהו של אסא לבין מעשהו של יוסף: אסא "שם בשר זרועו", דהיינו שהסיר ביטחונו מה' לגמרי כמבואר לעיל; לעומת זאת מעשהו של יוסף הוא בגדר "ניצול הזדמנות" לישועה, אך אין בו דבר שיעיד על חוסר ביטחון בה'. ניתן ללמוד אפוא ממעשה אסא שלא כל ההשתדלויות שאדם עושה הן ראויות; השתדלות שיש בה כדי להעיד שהמשתדל אינו בוטח בה' או שהוא מתחבר לרשעים (כמו התחברות יהושפט עם אחאב)³⁴ וכדומה, אינה רצויה לפני ה'.³⁵

32. באורי רלב"ג על עזרא נחמיה ודברי הימים, קראקא תרמ"ח, עמ' 72.

33. על פי משלי כ"ט, כה. ישובג = יתחזק; ראה רלב"ג שם, וראה רלב"ג לשמ"ב כ"ב, ג, ועוד.

34. ראה גם דברי רלב"ג מל"א כ"ב, מט-נא; ובחלק התועלות (המופיעות במל"ב לאחר פרק י"ב, התועלת השני): "ראוי לכל אדם לברוח מחברת הרשעים. ולזה סיפר, שלא הסכים יהושפט שילכו עבדי אחיזה עם עבדיו באניות, כי כבר קרה לו מחברתו נזק, כמו שאמר הנביא

השתדלות אנושית וביטחון בה' בביאורי רלב"ג למקרא

נמצא, שביטחון בה' אינו תחליף להשתדלות אנושית לכל אדם בכל דרגה רוחנית שהוא נמצא, ומאידך גיסא השתדלות אנושית אינה תחליף לביטחון בה'. ראוי שיהיה האדם משתדל ובוטח, "וה' יעשה הטוב בעיניו".

ליהושפט, לפי מה שנזכר בספר דברי הימים". ראה: "ואחרי כן אתחבר יהושפט מלך יהודה עם אחזיה מלך ישראל הוא הרשיע לעשות. ויחברו עמו לעשות אניות ללכת תרשיש ויעשו אניות בעציון גבר. ויתנבא אליעזר בן דָּדָהו ממרשה על יהושפט לאמר **כהתחברך עם אחזיהו פרץ ה' את מעשיך** וישברו אניות ולא עצרו ללכת אל תרשיש" (דה"ב כ', לה-לז).
35. מקרה נוסף שבו נעשה מעשה המעיד לדעת רלב"ג על חוסר ביטחון בה' הוא מניית העם על ידי דוד (שמ"ב כ"ד); וכתב שם רלב"ג: "והנה החטא היה בזה המספר, לפי מה שאחשוב, כי זה יורה על שדוד היה שם בשר זרועו בבטחו על רוב העם, ולא היה ראוי שיבטח כי אם בה' יתעלה לבדו" (וראה בהמשך דבריו ביאור נוסף לחטא). מעניין לציין ציווי אלוהי, שלדעת רלב"ג נאמר כסייג לחשש זה, שהשתדלות אנושית תהיה תחליף לביטחון בה': לפני מלחמתו של יהושע במלכי הצפון נאמר לו: "אל תירא מפניהם כי מחר כעת הזאת אנכי נתן את כלם חללים לפני ישראל את סוסייהם תעקר ואת מרכבתיהם תשרף באש" (יהושע י"א, ו). את הסיבה לעיקור הסוסים ולשרפת המרכבות מבאר רלב"ג כך: "וצוה לעקר סוסייהם ולשרוף מרכבותיהם, שלא יקחום ישראל ויבטחו במ בענין המלחמות, ושלא יאמרו שכוחם ועוצם ידם עשה להם את החיל, אבל יהיה מבטחם ה' יתעלה, ויתבאר להם כי הוא מנצח הגוים האלה, לא הם". בדרך דומה מבאר רלב"ג גם את הניב הידוע: "ושונא מתנת יחיה" (משלי ט"ו, כז): "מי שהוא שונא גם המתנות, ולא ירצה ללקחן מהאנשים, יחיה ויתקיים, לפי שהוא בוטח בה' יתעלה ואינו נשען על מתנות האנשים".